

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

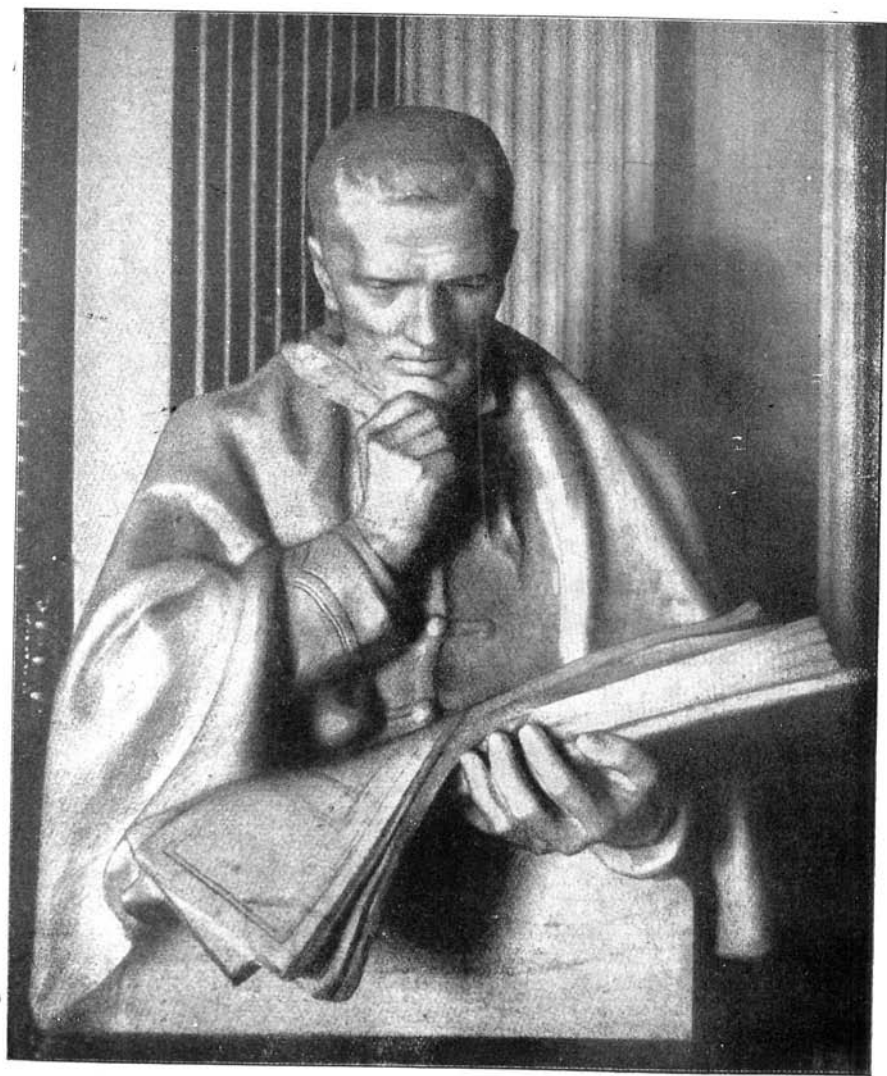
149. SZ.

**KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
LELKI ALKATA ÉS FEJLŐDÉSE**

ÍRTA

NÉMETH GYULA

**AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1943**

Kőrösi Csoma Sándor

1781–1842.

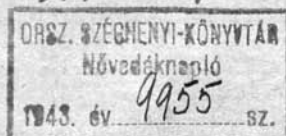
Holló Barnabás mellszobra.

**KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
LELKI ALKATA ÉS FEJLŐDÉSE**

ÍRTA

NÉMETH GYULA

*Különlenyomat
az EME Désen, 1942. október hó 18—20. napján tartott
tizenhetedik vándorgyűlésének Emlékkönyvéből.*

Kőrösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése

1.

Amidőn a következőkben képet akarok adni KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR lelki alkatáról és belső fejlődéséről, tisztában vagyok azzal, hogy ezt csak nagy vonásokban leszek képes megtenni.

Ezt a feladatot megnehezíti elsősorban az a körülmény, hogy Csoma, mint igazi székely, önmagáról ritkán beszélt és akkor sem olyan formában, hogy nyilatkozatai szilárd kiindulópontok lehetnének fejlődése megítélésében.

A másik nehézség az, hogy életrajza kellő formában még nincs megírva. Főforrásunk DUKA TIVADAR műve,¹ amely lelkiismeretes munka, de nem szakember írta és már meglehetősen el is avult. Kisebb hibája, hogy nehezen olvasható. DUKA művének megjeleneése óta számtalan, többé-kevésbé értékes, Csomával foglalkozó cikk látott napvilágot, és a jubileumi esztendő alkalmából nagyobbterjedelmű életrajzok is jelentek meg; ezek jó szolgálatot tesznek a nagyközönségnek, előbbre is viszik ismereteinket, de a tudományos Csoma-életrajzot nem pótolják.

Ki kell azonban emelnem az újabb irodalomból három cikket, melyek a tárgyra vonatkozó ismereteinket lényegesen bővítették. Az első a MUSNAI LÁSZLÓÉ.² Ez a cikk az eddigi életrajzok több adatát helyesbíti, de különösen fontos azért, mert ki van benne adva HEGEDÜS SÁMUELNEK, Csoma enyedi tanítójának és barátjának a magyarok őstörténetéről szóló előadása. Hegedüs Sámuel őstörténeti felfogása egyike a döntő jelentőségű tényezőknek Csoma tudományos munkásságának fejlődésében.

Kevesebb értékű, nem minden részletében hihető, de több tekintetben felhasználható ÚJFALVI SÁNDOR megemlékezése; ez mostanában látott napvilágot.³ Újfalvi megemlékezései Csoma ifjúkorára vonatkoznak; Újfalvi 1799-től 1811-ig tanulótársa volt Csomának, s később is érintkezett vele.

A harmadik cikket CHOLNOKY JENŐ írta, a Turán 1942-i áprilisi számában. Ez a cikk Csoma göttingai éveivel foglalkozik; leírja a régi Göttingát, annak egyetemét, de különösen fontos az, hogy közli

¹ *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai.* Budapest (M. Tud. Akadémia), 1885.

² *Kőrösi Csoma Sándor ismeretlen élete.* Prot. Szemle XLVIII (1939), 405—11.

³ *Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai.* Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta DR. GYALUI FARKAS. Kolozsvár, 1941. 99—107 (Az EME kiadása). A CSOMÁRA vonatkozó rész legutóbb megjelent az Erdélyi Múzeum 1942: 189—92. l.-ján is.

a Csoma göttingai diákkorára vonatkozó adatokat. Ezeket az adatokat egy göttingai geográfus professzor, MORTENSEN felesége állította össze Cholnoky Jenő számára.

Csoma fejlődésében négy tényezőt kell megkülönböztetnünk.

Az első az a székely környezet, amelyben született és gyermekkorát töltötte. A második Nagyenyed, melynek kollégiuma legnagyobb hatással volt reá. Ő maga azt mondja, hogy Göttinga volt döntő hatással tanulmányai irányára, de kétségtelen, hogy tudományos munkásságának minden nagy indítékát Enyedről vitte magával. A harmadik fontos tényező Göttinga, a negyedik India. Munkáját az utóbbi helyen végzi, de tulajdonképpen ez a hely a legkevésbé fontos tudományos fejlődésében.

Egyéniségének számos vonását világosan szülőhelyéről hozta magával. Említsünk néhány közismert vonást a székelyekről, s előttünk vannak Csoma jellemének fővonásai. A székely meglehetősen mostoha természeti körülmények között, kemény munkával szerzi meg az élete fenntartásához szükséges eszközöket, s ha ezeket otthon nem találja meg, elvándorol munkaalkalmat keresni, esetleg földje, ipara termékeivel kereskedik. Ezek a körülmények nagyfokú igénytelenséget fejlesztettek ki benne, e mellett az élettel való küzdelemben eszességet, zárkózott és furfangos gondolkozást. Lényeges Csoma tudományos elindulásában a székelyek hun-hagyománya is.

Gyermekkoráról voltaképpen semmit sem tudunk. Egyik rokonától származik az az értesítés, hogy már gyermekkorában szeretett kóborolni. „Mint gyermekek nem versenyezhattünk vele a gyaloglásban“, mondja rokona. „Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. S így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.“

Enyedre 1799-ben, tizenöt éves korában, tehát tulajdonképpen már mint felnőtt fiú került. Falusi tanítója biztatására, kétségtelenül csak bizonyos elemi ismeretek birtokában lett a kollégium diákja; itt maradt azután tizenhét esztendeig, harminckét éves koráig. A mi számunkra sajátságos az enyedi tanulmányi időnek, mely különben részben tanítással is telt, ilyen elnyúlása, de a kor tanulmányi viszonyait tekintve, ez egészen természetes és még jobban meg fogjuk érteni, ha Csoma fejlődésének más tényezőivel is tisztában leszünk.

A régi, híres, gazdag alapítványokkal ellátott enyedi főiskolán ebben az időben is élénk szellemi élet volt; a diákság, mint az erdélyi református kollégiumokban általában, egyszerű körülmények között, sajátságos diák-életet élt. A kollégium akkoriban alacsony, összetákolt, egészségtelen épület volt, amelyben a diákok a tudományért és a lét-fenntartásért folyó küzdelmet pátriárkális viszonyok között folytatták. A régi időben bent árulták a kollégium borát. A fiúk gyakran résztvettek a kollégium gazdasági munkájában is. Főzés a kollégiumban nem volt, főtt ételt kívülről hozattak be, már akinek erre pénze volt és amikor pénze volt. Az élelem főrészét a cipó alkotta, amelyet

a szegényebb diákok ingyen kaptak. Ezt a kollégium maga sütötte. Hat-hétszáz tanulója volt ebben az időben az enyedi kollégiumnak és hét tanára. A főiskola elsősorban teológiai irányú volt, de jogot és más világi tudományokat is tanítottak benne. A tudományok mellett az ének, a zene és a játék is jelentős helyet foglalt el a tanulók életében.⁵

Csoma Enyeden eleinte szolgadiák volt. A szolgadiákok a fiatalabb szegény tanulók közül kerültek ki, s végzett munkájuk fejében felmentést kaptak a díjak fizetése alól. A szolgarendszer az enyedi kollégium internátusi szervezetének egyik legjellemzőbb sajátága volt, mely csak az újabb időkben szűnt meg. A szolgadiákok egy részének teendője volt a tantermek, szobák, folyosók és lépcsők takarítása, a fűtés, a lámpák gondozása, a vízfordás, a kollégium udvarának és a kollégium melletti utca-részeknek tisztántartása. Ehhez járult az éjjeli őröködés, melyre a szolgafőnök annyi szolgát nevezett ki, amennyi szükséges volt. A szolgáltnak egy másik fajtája volt a principista szolga, kik a fejedelmi alapítványokat élvező teológusok körül végezték a szolgálati teendőket, napi két cipőért. Csoma magánszolga volt, Viski Sándor és Viski Elek nevű jómódú tanulók mellett.⁶

Diákkorára vonatkozólag meglehetősen számú feljegyzésünk van. E visszaemlékezések szerint, amelyekkel a későbbi, idegenektől származó jellemzések is megegyeznek, Csoma kivételesen kellemes természetű ember volt, aki nem bántott soha senkit. Tanítói és tanuló társai egyformán szerették; egyidőben a seniori tisztet is ő töltötte be. Feljegyezték komolyságát, azt, hogy nem táncolt, nem mulatott, pedig amint az iskola régi törvényei mutatják, a kollégiumi diákság körében igen zabolátlan, víg élet folyt. Arról is beszélnek ezek a feljegyzések, hogy edzett volt, gondot fordított a testgyakorlásra és rendszeren a padlón hált. Takarékosága is közismert volt már ekkoriban. ÚJFALVI SÁNDOR arról is beszél, hogy a kollégiumból ötezer forinttal távozott, ezt azonban nem igen lehet elhinni.

Úgy látszik, tehetségéről is pontos képe volt tanárainak és tanuló társainak. HEGEDÜS SÁMUEL azt jegyezte fel róla, hogy teljességgel nem volt lángelméjű, de annál nagyobb volt szorgalma. Ebből tévedés volna azt következtetni, hogy nem tehetsége, hanem elsősorban szorgalma tette nagygyá. Éles ész nélkül nem lett volna képes elvégezni azt a rendkívül nehéz filológiai feladatot, amelyet elvégzett. Hegedüs Sámuel feljegyzését különben is helyesbíti tanuló társának, Újfalvinak az adata, amely szerint Csoma emlékező tehetsége kiváló volt, első volt kilencven tanuló közül, de mindehhez Újfalvi is hozzáteszi — és ez magyarázza tulajdonképpen Hegedüs Sámuel feljegyzését —, hogy „de sebes feltaláló eszű nem volt“.

⁵ P. SZATHMÁRY KÁROLY: *A Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 174—7. — MUSNAI LÁSZLÓ: *i. h.* — VÁRÓ FERENC: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903.

⁶ ÚJFALVI: *i. m.* 100 és MUSNAI: *i. h.* — *A Bethlen-kollégium legújabb története*. Nagyenyed, 1896. 50.

Enyedi tanárai közül HEREPEI ÁDÁM és HEGEDÜS SÁMUEL voltak különös befolyással fejlődésére. Mindkét ember tipikus alakja a régi református kollégiumi tanárnak.

„HEREPEI ÁDÁM egyik levele azon trifoliumnak, mely Erdély tudományos tavaszában az egyházi szónoklat virágzását megnyitja“ — írja jellemzően P. SZATHMÁRY KÁROLY (i. m. 213). Herepei lelkesen beszélt a világtörténet és a magyar történet tárgyairól, nagy hatással volt a diákságra, és a mi szempontunkból különösen fontos, hogy nagyon érdekelte a magyarság őstörténetének kérdése.

Még fontosabb Csoma fejlődésében az enyedi tanárok közül HEGEDÜS SÁMUEL hatása. Hegedüs Sámuel nemcsak helyi nagyság volt, tagja volt az akadémiának. Ő is kiváló szónok. Földrajzi, matematikai és költői műveket írt. — Míg Herepeinek Csomára való hatásáról csak általában beszélhetünk, addig Hegedüs hatása kézzelfogható, sőt Csoma fejlődésének, illetőleg tudományos tevékenységének bizonyos részleteit közvetlenül megmagyarázza.

Hegedüs azt mondja, hogy Csoma indulása előtt tőle írásbeli utasítást kért útírányára vonatkozólag és együtt beszélték meg, hogy Odesszán, Moszkván és Irkuckon keresztül megy Kína északi része felé, de előbb Konstantinápolyt keresi fel, hogy az ott található arab-írást emlékeket tanulmányozza.

De különösen fontos, hogy ma már HEGEDÜS SÁMUEL magyar őstörténeti felfogásával is tisztában vagyunk. MUSNAI LÁSZLÓ ugyanis az enyedi kollégium levéltárában megtalálta és kiadta Hegedüs Sámuelnek a magyarság őstörténetéről írt vázlatát. Ezt a vázlatot Hegedüs Sámuel 1815-ben írta, azután, hogy Csoma elutazott Göttingába, de erről ő Csomával beszélgetett, a magyarság őstörténetéről előadásokat is tartott, úgyhogy ez az elmélet Csoma előtt kétségtelenül ismeretes volt.

Hegedüs Sámuel szerint a magyarok azonosak a hunokkal, tehát a kínai feljegyzésekkel kezdődő hun-történet tulajdonképpen magyar történet. A magyarok, mondja Hegedüs Sámuel, Kínától nyugatra, a mai Mongolországban laktak, két tanyás vezetése alatt. A magyarok, illetőleg hunok *hun* neve a magyar *hon* szóból származik, s ez a név állandó letelepedésükre vonatkozik.

Ellenük építették a kínaiak a nagy falat. Hatalmuk tetőfokán Ogus azaz „okos“ nevű főtanácsuk, Kínát adófizetésre kényszerítette... Ez a nép Krisztus előtt 100 körül két részre szakadt; a déli ág az északiakat a kínaiak segítségével elűzte, s ezek azután Európába vándoroltak. Ezek lettek az Attila hunjai, kiknek egy része a Káspi-tó mellett vonta meg magát. Ezekből származtak az avarok és a magyarok. Negyvennyolc falujok — mondja Hegedüs Sámuel — ma is nagyobbára magyar névvel neveztetik, mint Kalotahely, Kurta-hely stb. A Kaukázus egyik csúcsát Kicsihegynek hívják, sőt a Kaukázus név is a Kakasból származik, mi magasat jelent, így neveztetvén Csík még az alánok és jászok idejében is.

A magyarok a Káspi tó mellől, a Volga torkolatától jöttek az avarokkal és Attila hunjainak maradékaival együtt. Ma is fennáll

Magyari vár romja, mellette Bajfala és Várfala néven két árok... Részletesen tárgyalja Hegedüs Sámuel a *magyar* nevet, mely szerinte *magur* ~ *magor* alakban magasat, nagyot jelent... A magyar nevet a legnagyobb törzs nevééről vették át a többiek, így az *ungur*, azaz *ung ura* törzs is. A székelyekről azt állítja Hegedüs, hogy ők nem az Attila hunjai, hanem Salamon és László királyok idején a *szélek* őrizetére rendelt határőrök. (A szélek szó Musnai közleményében alá van húzva. Talán annak a jelzésére, hogy a székely név Hegedüs szerint ebből származik.)

Ezt az őstörténeti elméletet Csoma — mint mondtam — kétségtelenül ismerte, és hatása alatt is állott, de hogy nem fogadta el minden részletében, arra kétségtelen bizonyosságunk van. A székelyek eredetére nézve ugyanis Csoma maga írja, hogy ezek a Krisztus utáni IV. században telepedtek le Erdélyben. Az is világos, hogy Csoma nem Észak-Kínában, illetőleg Mongolországban, Irkuckon át menve kereste az ázsiai magyarokat, ahogyan Hegedüs Sámuel megbeszélte vele, hanem Járkenden keresztül, Keleti Turkesztánban, Nyugat-Kína középső részén, — Kínai Tatárországban, az Imauson túli Scythiában, ahogyan ő maga írja.⁷

HEGEDÜS SÁMUEL őstörténeti elméletének bírálata és forrásainak megállapítása már kívül esik a mi mostani feladatunk körén. Csupán annyit jegyzek meg, hogy Hegedüs nem a források ismerete alapján, hanem akkor közkézen forgó történeti művekből állította össze elméletét, melynek tudományos alapja nincsen. Mind történeti fejtegetései, mind szómagyarázatai megvannak az OTROKOSI FÓRIS FERENC TŐL DUGONICS ANDRÁS-IG terjedő, a tudományos módszert tulajdonképpen még nem ismerő magyar őstörténeti irodalomban, illetőleg a régi magyar őstörténeti irodalom bizonyos, kevésbé kritikus gondolkodású képviselőinél.

Mit köszönhetett Csoma Enyednek általában?

Köszönhette a klasszikus nyelvek ismeretét. Azt hiszem, hogy elsősorban évekig folytatott beható latin tanulmányai, melyeket itt Enyeden végzett, voltak hatással tudományos gondolkozása fejlődésére és ezek a tanulmányok képesítették később őt arra, hogy egy tulajdonképpen addig ismeretlen nyelvnek, a tibetinek grammatikai rendszerét megvilágítsa, szókincsét pontosan összegyűjtse és irodalmáról megbízhatóan tájékoztasson. De úgy látszik, hogy a klasszikus műveltség Csoma lelkivilágának különben is egyik legfontosabb tényezője. Erről közvetlenül nem igen olvasunk a Csoma életére vonatkozó forrásokban. De kitűnik ez több apróságából, latin és görög verseiből, Göttingában olvasott könyvei jegyzékéből, különösen pedig könyvtári hagyatékából, melyben tulajdonképpen csak fontosabb kézikönyvek voltak, de ezek mellett ott találjuk Quintilianus, Homeros, Horatius, Caesar, Livius, Cicero, Ovidius, Tacitus, Vergilius, Sallustius, Juvenalis és

⁷ THURY JÓZSEF: *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései*. Budapest, 1906. 7--8. (M. Tud. Akadémia). — DUKA: i. m. 27.

Xenophon műveit. Enyeden szerezte azután Csoma alapos ismereteit a német és francia nyelvben.

Mint láttuk, itt kapta az első indítékokat a magyar őstörténettel való foglalkozásra.

Nem szabad azonban elfelejtenünk azt, hogy itt rendszeresen magyar őstörténettel — amint az adatokból megítélhető — nem foglalkozott, mint ahogy, úgy látszik, nem foglalkozott később sem. Csoma Enyeden teológiai és bölcséleti tanulmányokkal foglalkozik. Elsősorban teológusnak képezi ki magát és csak mint homályos, gyermekkori nagy elhatározás él lelkében az a gondolat, hogy elmegy Azsiába magyarokat, a magyarral rokon népeket keresni.

Ilyen Csoma tudományos műveltsége enyedi tartózkodása végén, harminckét esztendő korában. Csoma példája világosan mutatja, hogy a tudomány történetében egy alapvető, nagy tett gyakran nem rendszeres előkészület, hanem bizonyos tudásanyag mellett lelki készség, rátermettség és kedvező helyzet eredménye.

1815-től 1818-ig, tehát harminckét éves korától harmincöt éves koráig Németországban, illetőleg Göttingában van Csoma. Göttingában 1816 áprilisától 1818 július végéig hallgatja az előadásokat. Göttingai útjára vonatkozólag sajátságos kijelentését olvassuk ÚJFALVI SÁNDOR feljegyzéseiben. Ez a kijelentés így hangzik: „Nem meggyőződésemmel vissz Göttingába, az emberek előítéletét akarom kielégíteni“. Ez a kijelentés bármilyen sajátságos is, aligha alapszik Újfalvi kitalálásán, vagy más megtévesztő tényezőn, ez Csoma fejlődésébe jól beilleszthető.

Csoma Göttingában elsősorban EICHORN professzor tanítványa volt. Eichhorn nagy név a szentírásmagyarázat történetében és tőle Csoma elsősorban bibliai exegézist, azonkívül arab nyelvet tanult. Itt kezdte török nyelvi tanulmányait is. Hogy egyébként Eichhorn milyen hatással volt Csoma fejlődésére, arról nincs képünk. Kétségtelen azonban, hogy ez a kiváló filológus hatással volt Csoma filológiai érzékének tökéletesedésére, amely tibeti tanulmányaiban oly bámulatosan nyilatkozik. Azt is tőle hallotta, hogy arab forrásokban tudósítások vannak az ősmagyarokról. Nem lényegtelen dolog az a körülmény sem, hogy Csoma közelebbi, személyes ismeretségben volt Eichhornnal. Bizonyára hatással volt reá a göttingai egyetem kiváló történésze, HEEREN is.

Hogy milyen tanárokat hallgatott még Göttingában és ezek mennyiben hatottak rá, arról nem igen tudunk, de ki kell emelni egy ide tartozó dolgot, melyet WURZBACH életrajzi lexikonában olvashatunk. Ez a feljegyzés arról szól, hogy Göttingában összeköttetésben volt BLUMENBACH-cal, a zoológia és antropológia nagynevű művelőjével. Ez a kiváló tudós nagyműveltségű és eleven szellemű ember volt; az említett életrajzi adat szerint ő figyelmeztette Csomát arra, hogy a magyaroknak az ősrökonait Keleti Turkesztánban, a régi ujgurok földjén kell keresni.

Különben Csoma Göttingában, éppúgy mint Enyeden, voltaképpen teológus, bibliai tanulmányokkal foglalkozik. Arabul és törökül tanul,

emellett angolul, de elméleti alapon — úgy látszik — még mindig nem készül feladatára. Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben az a jegyzék, amelyet MORTENSEN professzor felesége állított össze, s mely arról szól, hogy Csoma 1816 augusztusától 1817 júniusáig, göttingai tartózkodásának második évében, milyen könyveket kölcsönzött ki a göttingai egyetem könyvtárából. Szerepel ebben a jegyzékben Fénelon, Herder, Homeros, Marmontel, Xenophon, Dante, Euripides, Sophokles, Herodotos, Schiller, Tasso, szerepelnek Eichhorn művei és más teológiai munkák, többszörösen szerepel BARTHÉLEMYnek *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* c. műve, egy munka a francia forradalom történetéről, egy másik V. Károly történetéről, egy harmadik Skócia történetéről, de nyomát sem találjuk oly munkának ebben a jegyzékben, amely a Csoma lelkét foglalkoztató ázsiai problémákról szólna. Pedig ebben az időben már meglehetősen terjedelmes és értékes irodalma volt azoknak a kérdéseknek, amelyek a magyar őstörténet és nyelvtudomány szempontjából fontosak. Itt csak röviden utalok DEGUIGNESnek 1756-ban megjelent, a hunok és más ázsiai népek történetéről szóló korszakalkotó munkájára, SCHLÖZERnek 1771-ben megjelent *Allgemeine nordische Geschichte* című művére, THUNMANN, G. F. MÜLLER, J. E. FISCHER, PALLAS, STRITTER munkáira, nem is szólva PRAYnak e területre vonatkozó kiváló alkotásairól.

Meglehet, hogy utolsó göttingai évében olvasott Ázsia történetére vonatkozó műveket, esetleg egyikbe-másikba bele is mélyedt, de erre közvetlen adatunk nincsen. Csupán THAISZ ANDRÁS, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője, írja folyóirata 1821-i évfolyamában (V, 88), a Csoma addigi utazásairól szóló „jelentésben“, hogy Csoma „illő figyelemmel olvasta a napkeletre tett utazásoknak leírásait, mellyekkel a Göttingai Universitásnak jeles Bibliothécája bővelkedik, a többek között híres Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait“.

Amidőn Csoma Göttingából visszajön és Bécsben Újfalvi Sándornál hál, Újfalvi megkérdezi tőle göttingai tartózkodása eredményét. Csoma először is azt mondja, hogy zsidó exegézissel foglalkozott, de azután mindjárt hozzáteszi, hogy főleg arab és török nyelvvel, mint tervének főtényezőivel.

Göttingából Enyedre érve állásokat kínálnak neki, ő azonban ezeket nem fogadja el. Már akkor határozott formában élt benne az a gondolat, hogy elmegy Ázsiába a magyarok rokonait megkeresni. Először jónak látja, hogy a szláv nyelvekkel megismerkedjék, elmegy Temesvárra és Zágrábba, megtanul szerbül és horvátul. Erről az időről beszélve emlékezik meg arról, hogy kedves tárgya volt a nyelvészet, a földrajz és a történet.⁸ 1819 novemberében, harminchat éves korában indult el útjára. Hogy milyen ismeretekkel, azt láttuk. Rendkívüli nyelvtudással, de kevés tájékozottsággal Ázsia nyelvészeti és történeti problémáinak kutatása területén. Célja határozottan az volt, hogy Kínába megy, illetőleg Keleti Turkesztánba. Ezt határozottan megírja ő maga, és ez látszik útirányából is. Külön kérdés azután.

⁸ LÓCZY LAJOS: *A Khinai Birodalom*. Bp., 1886. 859.

hogy hogy viszonylik Csoma, elindulása idejében, ahhoz a tudományos elmélethez, hogy a Keleti Turkesztánban lakó régi ujugurok tulajdonképpen azonosak a magyarokkal.⁹ Ezt az elméletet a XVIII. század második felében és a XIX. század elején itthon és a külföldön egyformán, az ázsiautató és a magyar őstörténet legkiválóbb képviselői vallották. A Csoma göttingai utazása előtti években az ujugurok története egyike volt az ázsiautató leginkább vitatott kérdéseinek. 1811-ben jelent meg először KLAPROTH műve az ujugurok történetéről, mely azután hamarosan még három kiadásban látott napvilágot. Hogy Csoma tudott-e az ujugur—magyar azonosság elméletéről, tudott-e Klaproth munkájáról, arra vonatkozólag nincsen közvetlen adatunk, de lehetetlen elképzelni, hogy ezeket neki részben az enyedi, részben a göttingai tudományos környezetben ne említette volna valaki. Erre mutat az, hogy tulajdonképpen az ujugurok földjére — Járkendbe — törekszik, s azt is bizonyosan tudjuk, hogy élete utolsó korszakában a jugarok azaz ujugurok földjére igyekezett eljutni, akikről tibeti forrásban is olvasott.

Utazásának első célja Bukarest volt, hol törökül akart tanulni, de nem volt rá alkalma; tovább indult hát Konstantinápolyba, ahol szintén török nyelvismereteit szerette volna tökéletesíteni és keleti forrásokat vélt találni a magyar őstörténetre vonatkozólag. Ezt a célját azonban nem valósíthatta meg, mert Konstantinápolyban akkoriban pestis dühöngött és ezért délre fordult, Egyiptomba hajózott. Arab tanulmányokkal akart foglalkozni Alexandriában vagy Kairóban s kutatni a magyar őstörténetről szóló arab forrásokat. De a pestis innen is tovább űzte és így jutott Szírián keresztül Perzsiába.

Ez az ázsiai utazás különösebb nyomot nem hagyott fejlődésében, bár meglehetősen ideig tartott, hiszen 1819 végén indult el Enyedről és 1821 végén még Bocharában volt. Mindenesetre fontos négy hónapi teheráni tartózkodása; itt tanul meg perzsául s itt éli bele magát a keleti életbe. Bocharában tudományos céllal hosszabb ideig akart maradni és az volt a terve, hogy azután elmegy Keleti Turkesztánba, jelesen Járkendbe. Mivel azonban kósza hírek hallatszottak, hogy a vidék felé erős orosz hadsereg közeledik, elhagyta Bocharát, délre tért és Indián keresztül akarta az ujugurok földjét megközelíteni. 1822 áprilisában akar Indiából bejutni Keleti Turkesztánba, de Srinagarban arról értesül, hogy a Járkend felé vivő út nehéz, költséges és veszélyes. Elhatározza tehát, hogy visszatér Lahorba. Ezen az úton történt azután élete legfontosabb eseménye, amelynek következménye volt a tibeti filológiában való elmélyedése.

Az angol kormánynak egy emberével, MOORCROFTtal találkozott ezen az úton. Moorcroft tudományos érdeklődéssel utazott, munkáit ma is látjuk idézve, de voltaképpen az angol kormány belsőázsiai politikájának szolgálatában állott. Megszerette Csomát, megismerkedett terveivel és ráirányította figyelmét a tibeti nyelv és irodalom

⁹ L. dolgozatomat: *Kőrösi Csoma Sándor célja*. Bp., 1935. (M. Tud. Akadémia. Előadások Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére, 10. sz.)

tanulmányozására. A tibeti tanulmányok fontosak voltak tudományos szempontból, de fontosak voltak angol politikai szempontból is. Csoma és Moorcroft között megegyezés jött létre, Csoma kötelezte magát a tibeti tanulmányok művelésére, Moorcroft pedig adott neki segédeszközöket és gondoskodott anyagi ellátásáról. Hogy Csoma, eredeti tervétől némileg eltérve, hozzáfogott egy ilyen különleges terület intenzív megműveléséhez, az akkori helyzetében jól érthető, de különösen természetes, ha tudjuk, hogy — amint maga írja tibeti szótárának előszavában — abban a reményben fogott a tibeti tanulmányokhoz, hogy ez eszközül fog szolgálni közvetlen tervének megvalósításában, t. i. a magyarok nyelvére és eredetére vonatkozó kutatásaiban.

Ez a reménysége nem vált valóra. A tibeti nyelv nem a magyar-nak, hanem a kínainak a rokona s a magyar őstörténetre vonatkozólag a tibeti irodalomban majdnem semmit sem talált. Tibeti filológiai munkássága nem segítette elő magyar őstörténeti kutatásait, de ezzel Csoma elvégezte az ázsiautatásnak akkoriban egyik legfontosabb és legszebb feladatát, a tibeti nyelv és irodalom ismertetését, megalapította a tibeti filológiát és így vált az ázsiautatásnak nemzetközileg is egyik legismertebb és legtiszteltebb alakjává.¹⁰

Feladata rendkívül nehéz volt; előtte többen hiába próbálkoztak megoldásával.

Egészen saajátságos, rendkívüli jelenség ez, — és pedig nemesak a mai tudományos munkamódszer szempontjából, hanem egyáltalában, hogy egy negyven évesnél idősebb ember, aki addig produktív tudományos munkával nem foglalkozott, belemerül egy eléje kerülő új anyagba és ezzel valami egészen nagyot alkot.

Tibeti tanulmányai után Csoma új területre lép. Szanszkrit és hindu tanulmányokkal foglalkozik évekig, és ebből a célból majdnem két évig utazik Indiában. Azt hiszem, hogy e tanulmányok lényegében magyar őstörténeti érdeklődésében gyökereznek, tehát hogy tibeti tanulmányai befejeztével, amelyek a magyar őstörténet szempontjából semmi kézzelfogható eredménnyel nem jártak, új úton próbálkozik munkássága központi problémájához közelebb jutni. Meg kell azonban jegyezni, hogy érdeklődésében a szanszkrit nyelv és irodalom egyébként is fontos helyet foglalt el: tibeti filológiai munkásságának egyik főeredménye az, hogy a tibeti irodalom voltaképpen a szanszkrit irodalom visszatükröződése.

Különben Csomának a szanszkrit tanulmányokhoz való viszonyáról világosan tájékoztat bennünket a tibeti szótár előszavának egyik helye, mely a következőképpen hangzik:¹¹ „Miután a tibeti nyelv segítségével a szerző megismerkedett a buddhista vallási rendszer műszavaival, szellemével s általános tartalmával is, szerencsésnek érezte magát, hogy így kényelmes eszközre tett szert a szanszkrit irodalom tárházához való eljutásra, mely az utóbbi időben a tudós Európának oly kedvenc tanulmányává lett. Saját nemzetének pedig a szerző

¹⁰ SCHMIDT JÓZSEF: *Kőrösi Csoma Sándor*. Kőrösi Csoma-Archivum I, 3—26.

¹¹ DUKA: *i. m.* 117.

büszkeséggel jelentheti, hogy a szanszkrit tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve. A magyarok gazdag anyagot fognak találni tanulmányozásában, — nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük kutatása szempontjából, meg azután azért, mivel a szanszkrit nyelv, valamint több indiai nyelv alkotása is, nagyon hasonló a magyaréhoz, mely különben eltér a nyugati Európa nyelveitől. Elő párhuzamosságnak feltűnő bizony-ságául álljon a következő példa — folytatja tovább Csoma. A magyarban előragok helyett utóragokat találunk kivétel nélkül, kivéve a személyes névmások esetét; az igeigyezőkből segédige nélkül s csupán egy szótagnak egyszerű hozzáadásával többféle igealakot formálhatunk: tudniillik cselekvő, szenvedő, óhajtó, gyakorító, visszaható formákat; így van ez mind a magyarban, mind a szanszkritban, s nincs szükség sem itt, sem ott segédigére az összetett mult, vagy a jövő idő formulázásában, ahogy az okvetlenül megkívántatik az európai nyelvekben“.

Csoma elég sokat foglalkozott szanszkrit—magyar nyelvhasznalítással. DUKA TIVADAR Csoma életrajzának és összegyűjtött dolgozatainak függelékéül közli kéziratban fennmaradt szanszkrit, illetőleg hindu—magyar szóhasznalításait, és mint egy feljegyzésből mindjárt látni fogjuk, foglalkozott Csoma magyarországi földrajzi neveknél a szanszkritból való magyarozatával is.

Ezirányú tevékenységét tudománytörténeti alapon jól meg lehet érteni. 1770-től, SAJNOVICS *Demonstratio*-jának megjelenésétől egészen a XIX. század hatvanas éveig, HUNFALVY és BUDENZ fellépéséig, a magyar nyelvtudomány átmeneti korszakot él. SAJNOVICS világot gyűjt, de ez a világosság még nem látszik messzire, ha egyre erősödik is. A magyar—finnugor rokonság igazsága mellett még teljes erővel virág-zanak a magyar nyelv eredetére vonatkozó más elméletek. Különösen divatban van a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel általában való hasonlítása; ennek századokra visszamenő hagyománya van. Csoma elődei, illetőleg kortársai közül megemlíthetjük pl. BEREKSZÁSZI NAGY PÁLT, aki nagy hírű tudós, a göttingai tudós társaság tagja, az erlangen-i egyetem tanára volt, vagy KALMÁR GYÖRGYÖT. Ezek mind a ketten, több kortársukkal együtt, össze-vissza hasonlították a keleti nyelvekhez a magyar nyelvet. BEREKSZÁSZI NAGY PÁLNak az volt a tétele, hogy a magyar nyelv többé-kevésbé rokon az összes ázsiai nyelvekkel, s Csoma a Tudományos Gyűjteményben kiadott híres levelében azt mondja, hogy több keleti nyelv rokon a magyar nyelvvel, így a török, mongol, tibeti, szanszkrit.

Azután azt is tekintetbe kell venni, hogy a szanszkrit tanulmányokat akkoriban kezdték el egész Európában, lázasan foglalkoztak vele s töle rendkívüli eredményeket vártak.

Ez a lényegében tudományos alappal nem bíró szanszkrit—magyar nyelvhasznalítás tehát a kor divatjával magyarázandó és Csoma nem is volt tulajdonképpen meggyőződve e hasonlítások helytálló voltáról. Ezt bizonyítja az, amit egyik tudós angol ismerőse ír róla: „Több ízben hosszasan értekezett velem e tárgyakról, különös említést téve

a magyarországi helyek és hegyláncok neveinek szanszkrit eredetéről; ismételt kérésem volt hozzá ilyenkor, hogy jegyeznél fel véleményeidet, de ezt ő mindig megtagadta. Homályos sejtelemmel említé, hogy egykoron tán képes lesz közzétenni a világ előtt valami biztosabbat, mint pusztá spekulációkat, s minél tovább unszolám, annál tartózkodóbb lett előttem az érintett tárgyakra nézve. Ellenszenvvel látszott viselkedni véleményének közzététele iránt.¹²

1842 felé, 58 éves kora körül, új irányt vesz Csoma fejlődése.

Lhászába készül, Tibet fővárosába, a tibeti tudományosság főhelyére, ahol becses tudományos adatokat vélt találni, — esetleg útmutatást a magyar őshaza keresésében is. De Lhászában maradni tulajdonképpen nem akart; az volt a főcélja, hogy innen tovább menve felkeresse a Kína nyugati határán élő jugarokat, az ujjur-törökök maradványait, akikben ő a magyarság közvetlen rokonait gyanította.¹³ Ha tervét megvalósíthatja, talán megajándékoz bennünket ennek a rendkívül érdekes török nyelvnek a részletes leírásával, melyről még ma is alig tudunk valamit. A magyarság eredete kérdésének megfejtéséhez azonban így sem jutott volna közelebb.

Ezeknek a terveknek a kivitelében megakadályozta 1842 április 11-én bekövetkezett halála.

Hogy az a tudós fejlődés, melyet a fentiekben vázolni igyekeztem, milyen emberi tulajdonságokban gyökerezik, arról is alkothatunk magunknak bizonyos képet, gyér adataink ellenére is.

Megemlítettem már, hogy tanárai és tanulótársai milyen módon emlékeznek meg Csomáról. Megragadó egyéniség volt, ki nagy hatással volt mindenkre, aki vele megismerkedett. Többen ismerősei közül rajongással beszélnek róla, s többen hosszasan írnak jelleméről.

Egyénisége képében különösen megragad bennünket csodálatos kitartása és fáradhatatlan munkabírása.

Aszkéta-vonásait nem lehet közönséges emberi mértékkel mérni. Kalkuttában is úgy él, mint a lámakolostorban. Ő, a nagyműveltségű, minden iránt érdeklődő ember, tibeti tanulmányai közben a világtól teljesen elzárva, visszautasítja a felajánlott ujságokat. „Olykor előzékenységemet oly cinizmussal utasítja vissza, mondja róla egyik angol barátja, KENNEDY százados, hogy azt megérteni képtelen vagyok“. Az életkörülmények nehézségét nem kerülte, hanem egyenesen kereste. Kutatásait kedvezőbb körülmények között is végezhetné volna. Jellemző Csomára az is, hogy középázsiai útvjáról, amelynek folyamán sok kalandon és sok szenvedésen ment keresztül, tulajdonképpen nem is beszél.

Aszkétizmusra való hajlamával függ össze takarékosága. Már a nagyenyedi kollégiumban vagyontalan fiú léteke egyike volt a legpénzesebb diákoknak. Újfalvi beszéli, hogy Göttingából feldult lelkiállapotban érkezik Bécsbe, mert egy honfitársa 300 aranyával adós maradt. Pénzügyekben különben nagyon kényes volt. Elfogadta a köz-

¹² DUKA: i. m. 146.

¹³ LIGETI LAJOS: *A jugarok földje*. MNy. XXVII (1931), 300—14.

pénzt, így az angolok támogatását, mert tudta, hogy meg fogja szolgálni, de nem fogadott el magánosoktól ajándékot.

Általában zárkózott természetű volt. De ha beszélt, gyakran nyájas, sőt sokszor lelkes hangon tette.

KENNEDY százados, aki behatóan jellemzi, azt mondja róla, hogy reményteljes, ingerlékeny és gyanakvó.¹⁴ Ezek a tulajdonságok jól összeférnek fenn tárgyalt vonásaival. Rendkívüli munkájára csak rendíthetetlen reménye képesíthette, aszkétizmusa és a túlfeszített tudományos munka, többször megnyilatkozó aggodalma, hogy feladatának nem lesz képes megfelelni, magyarázzák ideges vonásait, és nehéz, veszélyes utazásai alatt bizalmatlanságnak, gyanakvásnak is kellett kifejlődni erre különben is hajlamos székely lelkében.

Egyszerűsége, szerénysége és erejében való kételkedése mellett erős becsvágy élt lelkében. Lelkesítette az a gondolat, hogy a magyar tudománynak és az emberiség előhaladásának szolgálatot tegyen és jól esett neki, ha sikeres munkájáért dicsőségben, dícséretben részesült. BORGÁTAI SZABÓ JÓZSEF, göttingai tanuló társa és barátja írja, hogy gyakran kijelentette, hogy hírt, nevet óhajt szerezni magának, de ezt Csoma írásban is feljegyezte önmagáról. CAMPBELL feljegyzéseiben pedig ezt olvassuk: „...beszédbe ereszkedett, s kedvére kibeszélte magát egy óra hosszáig, gondolatai és buvárkodásainak kedves tárgyai felett. Amióta ismerem, ez alkalommal vettem észre első ízben, mennyire érzékeny volt ő a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedéseinek jutalmául. Tibetben történt utazását egyhuzamban elmondotta, és tanulmányai minden mozzanatának következményeinél megállapodva, felemlítette azt a kitűnő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok és megállapítások részesültek nemcsak India, hanem Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös meglepődésére szolgált egy vezéreikk Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében 1829 július 9-én jelent meg, mit előmutatva kért, hogy olvassam át”.¹⁵

Jellemének legszebb tulajdonságai közé tartozik hálás volta. Nagy szeretettel beszél mindazokról, akik útjában és munkájában támogatták és amint pénzhez jut, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia, rokonai és erdélyi iskolák, különösen a nagyenyedi kollégium segélyezésére gondol.

Csoma böles, óvatos ember volt, aki elkerülte Konstantinápolyt és Egyiptomot a pestis miatt, nem vágott neki a keletturkesztáni útnak, ahol a XIX. században több tudományos kutató vesztette életét. Csak egyszer nem volt óvatos, amikor Lhászába törekedve kereszttűment, úgy látszik, gyalog egy veszedelmes vidéken, hol lázt kapott, melynek következménye volt a darjilingi tragédia.

Kőrösi Csoma Sándor tudományos jelentősége kettős.

¹⁴ DUKA: *i. m.* 95. — Vö. még GERARD jellemzését: Duka: *i. m.* 84 („élénk-séggel telt, de vidorságát gyakran félbeszakítják aggodalmai”).

¹⁵ DUKA: *i. m.* 141.

Örökre élni fog neve a tudomány történetében, mint a tibeti filológia megalapítójaé.

De magyar őstörténeti törekvései sem voltak hiábavalók. Szimbolum és útmutató az ő neve a mi számunkra, egy széles látókörű, az ázsiai problémák részleteiben elmerülő magyar keletkutatás felé, melynek szálai elsősorban természetesen a magyar őskor problémái iránti érdeklődésben gyökereznek. Annak az útnak a helyessége, amelyen ő több, mint száz esztendővel ezelőtt járt, teljes mértékben igazolódott. Keletkutatásunkat az egyetemen, az Akadémián és tudományos társaságainkban, így elsősorban az 1920-ban alapított Körösi Csoma-Társaságban, az utóbbi évtizedekben az ő hagyományainak szellemében igyekszünk kiépíteni. A nemzetközi érdeklődésben gyökerező keletkutatás helyett olyan magyar keletkutatást óhajtunk szervezni, amelynek középpontjában magyar problémák állanak. Belső-Ázsia kutatása jön itt elsősorban figyelembe; ez egységes terület és fontos alkotórésze a tibeti filológia is. Így érthető, hogy a természetes fejlődés úgy hozta magával, hogy az idén, Csoma halálának 100-ik évfordulójakor, először vannak tibeti nyelvi előadások a budapesti egyetemen, mint szerves kiegészítői a magyar szempontból fontos török és mongol előadásoknak.

Ez a legszebb megünneplése Csoma halála századik évfordulójának.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

	Pengő		Pengő
1. Rass Károly: Reményik Sándor — — — — —	1.—	33. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év — — — — —	1.50
2. Párvan Bazil: A dákok Trójiában — — — — —	1.—	39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — —	1.50
3. Bilyay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — —	1.—	40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai — — — — —	2.50
4. Bilyay Árpád: A moldvai magyarság — — — — —	1.20	41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma — — — — —	1.50
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep — — — — —	1.20	42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	2.50
6. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben — — — — —	1.20	43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története — — — — —	1.50
7. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év — — — — —	1.50	44. Kristóf György: Kazinczy és Erdély — — — — —	1.50
8. K. Sebestyén József: A brassói fekete templom Mátyás-kori címerei — — — — —	1.20	45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete településükig — — — — —	1.50
9. Karásonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — —	1.50	46. Varga Béla: Az individualitás kérdése — — — — —	2.50
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — —	1.50	47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok — — — — —	2.50
11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — —	1.20	48. Dömötör Sándor: Vida György facetiái — — — — —	1.50
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban — — — — —	2.—	49. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — — — — —	1.50
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere — — — — —	1.50	50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek — — — — —	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év — — — — —	1.50	51. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt — — — — —	1.—
15. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum — — — — —	1.50	52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év — — — — —	1.50
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — —	1.50	53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben — — — — —	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsa-tantra-származék irodalmunkban — — — — —	1.50	54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — — — — —	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év — — — — —	2.—	55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795–1855) — — — — —	4.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — —	2.—	56. Kántor Lajos: Kölcsonhatás a magyar és román népköltészetben — — — — —	1.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI–XIX. század kéziratos énekeskönyvei — — — — —	1.50	57. Tavasz Sándor: A lét és valóság — — — — —	2.—
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919–1928. évekről — — — — —	1.50	58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez — — — — —	2.—
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	1.50	59. Imre Lajos: A falunvelés irányelvei — — — — —	2.—
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái — — — — —	1.50	60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király — — — — —	2.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában — — — — —	1.50	61. Boros György: Carlyle — — — — —	1.20
25. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — —	1.50	62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspökaptá a XVI. században — — — — —	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — —	1.50	63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blumann — — — — —	2.—
27. Csűrűs Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — —	1.50	64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év — — — — —	1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi román kath. egyházmegyében — — — — —	1.50	65. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai — — — — —	1.50
29. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — —	1.50	66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tökröző román irodalomban — — — — —	1.50
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839–1841) — — — — —	1.50	67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve — — — — —	2.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — — — — —	1.50	68. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság — — — — —	2.—
32. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — —	1.50	69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban — — — — —	2.—
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — — — — —	1.50	70. Ferenczi Miklós–Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év — — — — —	2.—
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — —	1.50	71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok — — — — —	5.—
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — — — — —	1.50	72. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben — — — — —	2.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedűs-kódexe — — — — —	1.50	73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében — — — — —	1.20
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szözeata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalkotása érdekében — — — — —	1.50	74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei — — — — —	1.50
		75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély — — — — —	2.50
		76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban — — — — —	1.20
		77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái — — — — —	1.20
		78. Vencel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom — — — — —	2.—
		79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év — — — — —	2.—

80. Bíró József: Magyar művészet és erdélyi művészet —————	2.—	415. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján ———	1.20
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme ———	1.20	416. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében —	1.50
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története ———	2.50	417. Palotay Gertrud: Árva Bethlen Kata fonalas munkái —————	2.—
83. Balogh Ernő: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula —————	1.20	418. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat —————	1.—
84. Kozsca Sándor: Históriai ének Bocs-kay Istvánról —————	1.20	419. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege —	1.20
85. Révész Imre: Méliusz és Kálmán ———	2.50	420. György Lajos: A magyar nábob ———	1.50
86. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században —	2.—	421. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Braso-via-vár temploma —————	1.50
87. Lakatos István: Az új magyar műzene —	1.20	422. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —	2.—
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk —	2.—	423. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink könyvszerzéséhez —	1.50
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év —	1.20	424. Ady László: Magyarokpus helynevei —	2.—
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszakai sajtótermékek címjegyzéke —————	2.—	425. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága —————	2.50
91. Szabó T. Attila: Níres–Szásznyires település, népiség, népesedés és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században —————	2.50	426. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink ———	1.80
92. Jancsó Elemér: Nyelv- és társadalom —	1.50	427. Bíró Vencel: Gr. Batthyány Ignác (1741–1798). —————	1.—
93. Gyárfás Elemér: Gyárfás Elek útnaplója 1844-ből —————	1.50	428. Bíró Sándor: A Tribana és a magyarországi román közvélemény ———	4.—
94. Jászay Károly: Magyar luteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798–1861) —————	1.50	429. Fereneci István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán —————	4.—
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év —	2.—	430. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbéli igazgatói és tanítói —————	2.50
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője —————	2.—	431. Palotay Gertrud: Régi erdélyi himzés-minla-rajzok —————	2.50
97. Szabó T. Attila: A transylvan magyar társadalomkutatás —————	1.20	432. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana —	2.—
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete —————	2.—	433. Jákó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai —	2.—
99. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897–1937) —————	1.20	434. Entz Géza: A csicsókeresztúri római katolikus templom —————	3.—
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága —————	1.20	435. Kristófi György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig —————	2.—
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei ———	2.—	436. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csügebí magyarokról —————	2.50
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év —	2.—	437. Debreczeni László: Szélgjegyzetek egy népművészetről szóló munkához —	2.—
103. Makkai Endre–Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez —	4.—	438. Imreh Barna: Mezőbány helynevei —	3.—
104. Szabó T. Attila: Bábonytörténete és települése (68 képpel) —————	4.—	439. Mikó Imre: A törvényhozói összeférhetetlenség —————	2.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874–1937) —————	2.—	440. Bíró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben —————	1.50
106. Fábián Béla: Nagyikend helynevei ———	1.—	441. Entz Géza: A dési református templom —	2.50
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak —————	2.—	442. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító —————	1.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székeskapuk és fazarak —————	1.20	443. Herepei János: Könyvszerzési tanulmányok —	5.—
109. Kristófi György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig —————	2.—	444. Nagy Géza: Társadalmi ellentét a régi erdélyi református egyházban ———	1.50
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága —	1.20	445. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése —	2.50
111. Lakatos István: A muzikus–Ruzitskák Erdélyben —————	1.20	446. Kelemen Lajos: Radnótfája története —	1.—
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év —	2.—	447. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága —————	2.—
113. Domokos Pál Péter: Zemlén János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.) —	1.20	448. Tavaszy Sándor: A két Apafi fejedelem —	2.—
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jogbágyosságának szolgáltatása és adózása (1640–1690) ———	2.—	449. Németh Gyula: Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése ———	2.50
		450. Entz Géza: Szolnok–Doboka középkori műemlékei —————	3.—
		451. Makkai László: Szolnok–Doboka megye magyarsága —————	2.—
		452. Győrffy István: Erdély virágtalanjai (Cryptogamae) a kutatás jövőt néző megvilágításában —————	3.—
		453. Balogh Artúr: Erdély nemzetiségi kérdései —————	1.80

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában